

Harbiye Nazırı Nazım Paşanın II. Meşrutiyet Öncesi Kariyeri¹

Ender Korkmaz²

Anahtar Kelimeler

Nazım Paşa
I. Balkan Savaşı
Osmanlı-Rus Harbi
Ayastefanos Antlaşması
Berlin Antlaşması

Makale Bilgisi

Gönderim Tarihi: 15.11.2019
Kabul Tarihi: 17.12.2019
Elektronik Yayın Tarihi: 31.12.2019

Özet

Nazım Paşa, I. Balkan Harbi gibi Osmanlı-Türk tarihinin çok önemli bir kırılma noktasında Türk ordusunun başında bulunmuştur. Harpte yaşanan büyük yenilginin baş sorumlusu olmasına karşın bu makalenin bir parçası olduğu doktora tezi yazılana kadar herhangi bir müstakil çalışmanın konusu olmamıştır. İşbu makale aldığı kararlarla I. Balkan Harbinin hezimetle sonuçlanmasına yol açan Nazım Paşa'nın askeri kariyerinin ilk dönemini incelemektedir. Görüleceği üzere 1912 yılında Osmanlı askeri makinesi askeri makinesinin başına geçen Nazım Paşa'nın II. Meşrutiyet öncesi askeri kariyeri büyük oranda bürokratik ve diplomatik görevlerden oluşmaktadır. Buna karşın kendisinin kıta ve çatışma tecrübesi çok azdır. İşbu çalışma I. Balkan Harbi'nde orduyu yöneten Nazım Paşa'nın tespit edilen bu durumunu ortaya koymaktadır.

APA'ya göre alıntılama: Korkmaz, E. (2019). Harbiye Nazırı Nazım Paşa'nın II. Meşrutiyet Öncesi Kariyeri. *Uluslararası Dil, Eğitim ve Sosyal Bilimlerde Güncel Yaklaşımlar Dergisi (CALESS)*, 1(2), 156-184.

Cited as (APA): Korkmaz, E. (2019). Second Pre-constitutional Era Career of War Minister-Nazım Pasha. *International Journal of Current Approaches in Language, Education and Social Sciences (CALESS)*, 1(2), 156-184.

¹ Bu makale 2017 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Ana Bilim Dalında kabul edilen "Nazım Paşa'nın Hayatı ve Faaliyetleri" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

² Doktor, Kyiv Yunus Emre Enstitüsü Müdürü, Ukrayna, drenderkorkmaz@yahoo.com

Second Pre-constitutional Era Career of War Minister-Nazım Pasha

Keywords

Nazım Pasha
First Balkan War
Ottoman-Russian War
Treaty of San Stefano
Treaty of Berlin

Abstract

Nazım Paşa was the head of the Ottoman army in the First Balkan War which was an important and breaking point for Ottoman-Turkish history. Although he was the chief responsible for the heavy defeat in the war, he was not the subject of any independent study until this dissertation. This article scrutinizes Nazım Pasha's early military career during which he caused to be defeated in the First Balkan War due to his decision. As it could be seen through the work, pre-constitutional military carrier of Nazım Pasha who was commanding the Ottoman military machine throughout the First Balkan War, mainly consisted of bureaucratic and diplomatic duties. As a consequence, he had rather less battleground experience. This study focuses on this position of Nazım Pasha, who commanded the Ottoman army during the First Balkan War.

Article Info

Received: 15.11.2019
Accepted: 17.12.2019
Online Published: 31.12.2019

1. Giriş

Osmanlı Devleti'nin büyük çalkantılar içinde geçen son dönemi gerek akademisyenlerin ve gerekse de akademi dışı dünyanın ilgisini çekmektedir. Yine bu dönem hakkında yapılan çalışmalar arasında akademik çalışmalarının azlığına karşın çeşitli siyasi ve maddi amaçlar doğrultusunda yazılan amatör tarih çalışmalarının çokluğu ve içerik açısından sorunlu bu tür basılı materyalin okuyucu kitlesine daha kolay ulaştığı göze çarpmaktadır. Nazım Paşa, bu ilgi çeken dönemi konu alan birçok tarihi vakada yer almasına karşın gerek akademik ve gerekse de popüler tarihçilik tarafından ele alınan bir karakter olmamıştır. Şüphesiz bu durumun en önemli sebebi Bab-1 Ali Baskını sırasında kafasına isabet eden bir mermi ile şehit olan Nazım Paşa'nın geride bir hatıra ya da evrak bırakmamış olmasının yanı sıra kendisinin II. Meşrutiyet öncesi askeri görevlerinin etkili sonuçlar ortaya çıkaracak mahiyetten uzak olmasından dolayı dönemin kayıtlarına çok fazla girmemesinin de rolü vardır. Bu makale çalışması adı geçen tezin ilk bölümünden derlenmiş olup II. Meşrutiyet ve I. Balkan Harbi gibi çok önemli vakaların baş aktörlerinden olan Nazım Paşa'nın askeri geçmişini ele almaktadır.

Nazım Paşa'nın Balkan Harbi'ndeki askeri tercihleri ve harbin safahatı incelendiğinde görülen askeri ve siyasi hataların temelinde Nazım Paşa'nın II. Meşrutiyet öncesindeki askeri kariyerinin ne denli önemli olabileceği hesaba katılmalıdır. Zira Balkan Harbinde Osmanlı Ordusunun kendisine emanet edildiği Nazım Paşa'nın, 55 yaşına kadarki askeri hayatında 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi (93 Harbi) sırasındaki kısa bir görev hariç herhangi bir kıta tecrübesi yoktur. Görünen o ki Nazım Paşa'nın askeri kariyerin basamaklarını hızlıca ilerleyerek yüksek rütbelere çıkmasında askeri başarılarından ziyade baba tarafından İsmail Paşa'nın oğlu ve aynı zamanda Alî Paşa'nın damadı olmasının önemli bir rolü vardır. Yine bu makalede etraflıca yazılan Deli Fuat Paşa Vakası da kendisi de bir Çerkez olan Nazım Paşa'nın ordudaki diğer Çerkezlerle olan ilişkisini gözler önüne sermektedir. İşbu çalışmada Nazım Paşa'nın Milli Savunma Bakanlığı'ndaki askeri künye evrakı, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Evrakı, Harbiye yıllıkları, Osmanlı ve İngiliz basını ve çeşitli telif eserler kaynak olarak kullanılmıştır.

2. Nazım Paşa'nın Doğumu ve Ailesi

Nazım Paşa'nın hayatının ilk dönemini ayrıntılandırarak bilgi ve belgeler oldukça kısıtlıdır. Nazım Paşa'nın adı askeri künyesinde Hüseyin Nazım olarak geçer (MSB; Mehmet Esat, 1310). Ancak yapılan arşiv araştırmalarında bulunan Nazım Paşa imzalı belgelerde Paşa'nın ilk adı Hüseyin'i kullandığına rastlanmamıştır. Nazım Paşa'nın vefatından sonra Şehbal Dergisi'nde (15 günde bir yayınlanan resimli bir dergidir. 1 Mart 1325 ve 15 Temmuz 1330 Rumi tarihleri arasında Agop Matyusyan Matbaasında basılmıştır) yayınlanan ve kendisince kaleme alındığı ifade edilen tercüme-i hali yapılan araştırmalar sonucunda hayatının bu dönemi ile ilgili ele geçen en geniş kaynaktır. Nazım Paşa bu tercüme-i halinde Rumi takvim ile 1269 yılında (14 Mart 1853 – 13 Mart 1854) yılında doğduğunu belirtir. Ancak doğum tarihi hakkında Rumi ya da Hicri takvime göre kesin bir bilgi vermez (Nazım Paşa, 1328). Nazım Paşa'nın MSB Arşivi'nde bulunan askeri künyesinde memleketi İstanbul olarak geçmektedir (MSB). Bir İngiliz gazetesinde Nazım Paşa'nın kariyeri hakkında çıkan haberde Nazım Paşa'dan "İstanbul'un yerlisi" diye söz edilmektedir (Nazım Pasha's Career, 1913). Bu sayılanlar Nazım Paşa'nın İstanbul'da doğmuş olduğunu göstermektedir. Nazım Paşa, babasının "Rumeli Ordu'y-u Hümayunu Müşiri Çerkezliği ile maruf İsmail Paşa" olduğunu zikreder. Nazım Paşa'nın bu ifadesinden kendisinin Çerkez olduğu anlaşılmaktadır. Nazım Paşa'nın annesi Çerkez Abdi Paşa'nın kızıdır (Kuneralp, 1999). Ancak ismi tespit edilememiştir.

Nazım Paşa'nın babası Çerkez İsmail Paşa yaşadığı dönemin önemli askeri figürlerinden biridir. İsmail Paşa, İzzet Mehmet Paşa'nın Çerkez kölelerinden olup Sultan II. Mahmud dönemine denk gelen 1838 yılında (Beydilli, 2003) orduya katılarak önce Miralay rütbesi ile göreve başlamış daha sonra Nizip'teki görevi sırasında Mirliya olmuştur (Mehmet Süreyya, 1308).

İsmail Paşa'ya, Tuna cephesindeki başarıları üzerine 1854 yılının Mart ayında kendisine "vezaret ihsan olunmuştur" (Mehmet Süreyya, 1308). Aynı senenin Zilhicce ayında (Ağustos-Eylül) Anadolu Ordu'y-u Hümayunu Müşirliği kendisine verilmiş ancak yine Rumeli tarafında kalarak muharebelerde görev almıştır. Kırım Savaşı'nın sonlarına doğru bu görevini icra etmek için Erzincan'a gitmiştir. Burada Anadolu Ordusu'nun güçlendirilmesi için çalışmıştır (Foreign Intelligence, 1856). Bu görevini 1857 yılına denk gelen Şevval (Mayıs-Haziran) ayında atandığı Arabistan Ordusu müşirliği izlemiştir. 1860 miladi yılının Cemaziyelahir'inde (26 Aralık 1859 -23 Ocak 1860) tekrar Rumeli Ordusu müşiri olmuştur (Mehmet Süreyya, 1308). İsmail Paşa'nın Rumeli'deki bu önemli göreve getirildiği dönem aynı zamanda Karadağlılar ile Osmanlı güçleri arasındaki çatışmaların alevlendiği bir dönemdir. 1858'de başlayan Karadağ-Osmanlı hududunun çizilmesi çalışmaları 21 Ekim 1860'da taraflar arasındaki anlaşmazlıkların uzlaşya bağlanamaması sonucunda sona ermiştir. Bu durumu müteakip Karadağlılar silaha sarılmış ve yoğun bir çatışma ortamına girilmiştir. Çerkez İsmail Paşa'nın da bölgede bulunduğu 21 Şubat 1861 tarihinde Karadağlıların 10.000 kişilik bir grupla İşbuzi'ye giden zahire konvoyunu vurmaları sonucu Osmanlı Devleti saldırılara anında cevap verme ve askeri harekâta girişme kararı almıştır (Gölen, 2014). Karadağ Prensi Nikola'nın 1859'da artık iyice yatışmış olan Hersek İsyanı'nı alevlendirme politikası gütmesi sonucu 1861 yılında taraflar arasındaki çatışmalar bir savaş halini almıştır (Gölen, 2010). İsmail Paşa bu isyanın bastırılmasında etkin bir biçimde rol almış, çatışmalarda yaralanarak İstanbul'a getirilmiş ve İstanbul'a getirildikten birkaç gün sonra 1861 yılında denk gelen Hicri 1277 yılının Zilhicce ayında (10 Haziran 1861 – 8 Temmuz 1861) şehit olmuştur (Mehmet Süreyya, 1308).

Nazım Paşa'nın babası İsmail Paşa'nın dönem içinde tanınmasına vesile olan diğer bir olgu da kendisinin Melami tarikatına müntesip olmasıdır. İsmail Paşa, Melami tarikatının meşhur şeyhlerinden Seyyid Muhammed Nur'ül Arabi'ye biat ederek bu tarikata dâhil olmuştur. Kırım Savaşı sırasında Muhammed Nur'ül Arabi'yi Manastır'a davet etmiş ve adı geçen şeyh Manastır'da üç ay ikamet ederek Şeyh Bedrettin'in "Varidat" eseri üzerine okumalar yapmış ve yaptırmıştır (Gölpınarlı, 2015). Diğer bir kaynağa göre ise İsmail Paşa'nın adı geçen şeyhi daveti Kırım

Savaşı'nın hemen öncesindedir ve şeyhin düzenlendiği okumalara İsmail Paşa, bölgedeki diğer birçok devlet adamı ve askerle beraber bizzat iştirak etmiştir (Er, 2015).

Çerkez İsmail Paşa hakkında buraya kadar verilen bilgilerden görülebileceği üzere Nazım Paşa'nın babası oldukça güçlü bir kişiliktir. İsmail Paşa hem savaş sırasında kahramanlıkları görülen bir asker hem devlet tarafından muteber görülen bir şahıs hem de Melamilik tarikatı dahilinde dini faaliyetleri bulunan yüksek rütbeli bir şahıstır. Nazım Paşa'nın doğduğu 1853 yılı aynı zamanda Kırım Savaşı'nın da başlamış olduğu dönemdir. Bu noktada Kırım Savaşı'nın 3 yıl kadar sürdüğü ve İsmail Paşa'nın da savaşta etkin rol aldığı düşünüldüğünde Nazım Paşa'nın çocukluğunun ilk yıllarında babasından uzak kaldığı sonucuna varılabilir. İsmail Paşa, Rumeli'deki görevlerinden sonra sırasıyla Anadolu ve Arabistan Orduları müşirliğine getirilmiştir. Bu dönemde gitmiş olduğu ordu merkezlerine ailesini götürüp, götürmediğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak yüksek rütbeli bu askerin mahremini ve çocuklarını taşrada bulunan, eğitim ve sağlık imkanları kısıtlı bölgelere götürmemiş olması ihtimal dahilindedir. Nazım Paşa'nın İstanbul'da doğmuş olması da bu yöndeki kanaati kuvvetlendirmektedir. İsmail Paşa Karadağlılarla yaşanan çatışmalarda aldığı yaralar sebebiyle şehit olduğunda Nazım Paşa henüz 8 yaşındadır. Çerkez İsmail Paşa'nın yaralarından ötürü İstanbul'a getirilmesi (Mehmet Süreyya, 1308) o dönemde ailesinin İstanbul'da yaşamakta olduğunu göstermektedir. Anlaşılmaktadır ki o güne kadar babasını pek de fazla göremeyen Nazım Paşa 8 yaşında da yetim kalmıştır.

Nazım Paşa'nın ismi tespit edilemeyen bir kız kardeşi vardır ki Sultan II. Abdülhamit'in yaverlerinden Çerkez Asaf Paşa'yla evlenmiştir (Bir Türk Kadın Ressamının Dramı – Hale Asaf). Çerkez İsmail Paşa'nın Ali İhsan Bey adında bir oğlunun daha olduğu tespit edilmiştir. Nazım Paşa'nın kardeşi Ali İhsan Bey, Çerkez Rauf Paşa'nın damadı olup 1908-1909 yılında Madrid Sefiri olarak görev yapmıştır (Kuneralp, 1999).

Nazım Paşa aynı zamanda Mehmet Emin Âli Paşa'nın damadıdır (Mehmet Süreyya, 1308). Nazım Paşa, Âli Paşa'nın kızı Selma hanımla evlenmiştir (Nazıma Antel'in Vefat İlanı", 2000). Bu evlilik gerçekleştiğinde kendisi henüz Piyade Dairesi ikinci başkanıdır. Mehmet Emin Âli Paşa'nın küçük kızı olan hattat Zahide Selma Hanım ve Nazım Paşa çifti 1874 yılında evlenmişlerdir. İbnül Emin Mahmut Kemal İnal'ın aktardığına göre Selma Hanım 1895'te vefat etmiştir (Mehmet Süreyya, 1311).

Âli Paşa, 8 Ağustos 1871’de vefat etmiştir (Mehmet Süreyya, 1311). Dolayısıyla Nazım Paşa, Ali Paşa’nın sağlığında kendisine damat olmamıştır. Bununla beraber Nazım Paşa buraya kadar ele alınan kaynaklarda ve kendisinin Süleymaniye Camii haziresinde bulunan mezar taşında “Âli Paşa Damadı” olarak anılmaktadır. Âli Paşa, Osmanlı son dönem tarihi açısından oldukça önemli bir simadır. İlk defa Hariciye Nazırlığını üstlendiği 1846 yılından vefat ettiği 8 Ağustos 1871 tarihine kadar 8 defa Hariciye nazırlığı ve 5 defa da Sadrazamlık görevi ifa etmiştir. Aynı zamanda Meclis-i Tanzimat’ın reisidir (Mehmet Süreyya, 1311). Âli Paşa, Nazım Paşa’nın babası Çerkez İsmail Paşa’nın önemli görevler ifa ettiği Kırım Savaşı’nın nihayetinde Paris’te toplanan barış konferansında Türkiye’yi temsil etmiştir. Aynı zamanda Islahat Fermanı’nın mimarı da kendisidir (Beydilli, 1989). Ali Paşa’nın 3 oğlu, 2 de kızı vardır. Nazım Paşa, kendisinin iki damadından biridir (Mehmet Süreyya, 1311). Nazım Paşa Osmanlı Devleti’nin askeri tarihinde önemli bir rol oynamış olan İsmail Paşa’nın oğlu iken, Osmanlı siyasetinin önemli simalarından birinin ailesine de damat olmuştur. Ünlü bir Çerkez askerinin oğlu olarak Çerkezler arasında sevilen Nazım Paşa evlilik yoluyla akraba olduğu Âli Paşa ailesinin sevenleri nezdinde de itibar ve taraftar kazanmış olsa gerektir.

Nazım Paşa ve Zahide Selma Hanım çiftinin tespit edilebilen kadarıyla Azra ve Atiye Hanım adlarında iki kız evladı vardır. Azra ve Atiye hanımlar, Nazım Paşa’nın 23 Ocak 1913’te Bab-ı Ali Baskını’nda öldürülmesinden kısa bir süre sonra İstanbul Muhafızlığı’na başvurarak babalarının Erzincan’da sürgünde bulunduğu tarihten rütbesinin iade edildiği tarihe kadar (1902-1908) birikmiş olan 6 senelik maaşının mirasçılar olarak kendilerine ödenmesini talep etmişlerdir. Bu başvuru 1 Mart 1913 günü Meclis-i Vükela’da okunmuştur. Meclis-i Vükela konuyu görüşerek bu talebin gerçekleştirilmesinin kanunen mümkün olmadığını başvuru sahiplerine iletilmesinin İstanbul Muhafızlığı’na tebliğine dair karar almıştır. Kararın altında Mahmut Şevket Paşa’nın ve diğer bazı nazırların imzaları vardır (BOA., MV, nr. 174/85). Yine bu dönemde başvurunun yapıldığı İstanbul Muhafızlığı makamında Cemal Bey (Paşa) bulunmaktadır (Uzer, 1999). Azra ve Atiye hanımların bu dönemde talepleri reddedilmiş ancak daha sonra 16 Mart 1920’de alınan bir karar ile Nazım Paşa’nın kızlarından Atiye Hanım’a “hidemat-ı vataniye tertibinden” 1800 kuruş maaş bağlanmıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi 12 Nisan 1924’te bu maaşın ödenmeye devam edilmesine karar vermiştir (TBMM, 1924). Hidemat-ı Vataniye tertibinden maaşın sadece Atiye Hanım’a bağlanıp, Azra Hanım’a bağlanmayışı Azra hanımın o dönemde Doktor Mehmet Necdet (Arpat) Bey ile evli olmasından kaynaklanmaktadır (Nazıma Antel’in Vefat İlanı, 2000).

Nazım Paşa'nın ayrıca Âli adında bir oğlu bulunmaktadır. Nazım Paşa ve Selma Hanım çifti bu oğullarına merhum dedesi Âli Paşa'nın ismini vermişlerdir. Ancak kendisine dedesi gibi uzun bir ömür sürmek nasip olmayan Âli Bey, henüz tahsili devam ederken verem hastalığına yakalanmıştır. Nazım Paşa, hastalığından dolayı tahsiline devam edemeyen Âli Bey'in bir işe yerleştirilmesi için dönemin Reji İdaresi Başkâtibi olan Halit Ziya (Uşaklıgil) Bey'e ricada bulunmuştur. Halit Ziya Bey de Âli Bey'in Tercüme ve Tahrirat Kalemi'nde işe başlamasına önayak olmuştur. Âli Bey bir süre sonra hastalığından dolayı vefat etmiştir (Uşaklıgil, 1992). Nazım Paşa'nın yetişkinliğe erişmeden vefat eden diğer iki evladının ismi tespit edilememiştir.

Nazım Paşa'nın torunu olarak tespit edilebilen tek isim Nazıma Antel'dir. Nazıma Hanım, Azra Hanım'ın Necdet Arpat ile olan evliliğinden doğmuştur (Nazıma Antel'in Vefat İlanı, 2000). Nazıma Antel bir eğitimcidir ve Darüşşafaka tarihinin önemli simalarından biridir. Darüşşafaka'nın karma eğitime geçişinde ve İngilizce eğitimin standartlaştırılmasında başrol oynamıştır (İpekçi, 1972).

3. Nazım Paşa'nın Askeri Eğitimi

Başvurulan kaynaklarda Nazım Paşa'nın askeri eğitimi öncesinde hangi okullarda eğitim aldığına dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Askeri eğitimini ise Paris'te "École spéciale militaire de Saint-Cyr" (Aziz Sir Nümune Askeri Okulu) adlı okulda tamamlamış ve 1870 yılında mezun olmuştur (Genel Kurmay Başkanlığı, 2004). St. Cyr Askeri Okulunu tanımak Nazım Paşa'nın gelecekteki askeri tercihlerini anlamak için önemli bir noktayı teşkil etmektedir. St. Cyr Askeri Okulu 1 Mayıs 1802'de Napolyon Bonapart tarafından Fontainebleau'da kurulmuş ancak 1808 yılında Paris yakınındaki St. Cyr mevkiine taşınarak bugünkü ismini almıştır. Okulun kuruluş amacı Fransa Devleti Ordusu için yetişmiş personel ihtiyacını karşılamak ve 1789 Devrimi'nden zarar görmüş subay kadrolarını tekrar oluşturmaktır. 1830'dan itibaren okula giriş için aranan şartlar çok üst düzeye çekilmiş, disipline ve sıkı eğitime uyum sağlayabilecek "kaygısız-cevval" gençlerin okulda eğitim alması amaçlanmıştır. Ancak 1870-1871 Fransa-Almanya savaşında yaşanan bozgun sonrasında okul eğitim müfredatını ve askerlere kazandırdığı yetenekleri tekrar gözden geçirmek zorunda kalmıştır. Bu yıldan sonra askerlik ilminin esasları ve teorik eğitim müfredatta ağırlık kazanmış, yeni bir subay neslinin yetiştirilmesi amaçlanmıştır. St. Cyr Askeri Okulu'na yabancı öğrenci kabul edilmesi 1847 yılında başlamış bir gelenektir. Okulun ilk yabancı öğrencisi Romanya prensi Grégoire Bibesco olmuştur (Ministere De La Defence – Armee de Terre, 2014). Görüleceği üzere Nazım Paşa'nın okuldan ayrıldığı 1870 yılı Fransa'nın ağır bir yenilgi yaşadığı ve sonrasında okulun eğitim doktrinini

değiştirdiği dönemdir. Ya da başka bir ifadeyle Nazım Paşa'nın St. Cyr askeri okulunda talim ettiği askeri eğitim Fransa ordusunun Alman ordusu karşısında ağır yenilgisinde rol oynayan doktrindir. Bu doktrinin temel özelliği Bonapart tarzı cesur ve cevval aynı zamanda bireysel özelliklerin öne çıktığı bir savaş anlayışını benimsemesidir. I. Balkan Savaşı'na gelindiğinde Nazım Paşa'nın St. Cyr Askeri Okulu'nda almış olduğu eğitimin askeri tercihlerini nasıl etkilemiş olabileceği ayrıca değerlendirilmelidir.

Nazım Paşa'nın Paris'te bulunduğu dönemde Fransız kamuoyunda Almanya karşıtı akımlar öne çıkıyordu. "Yaşasın savaş" nidalarıyla Fransız yönetimini Almanya'ya karşı askeri bir harekâta girişmeye çağıran gösteriler Paris sokaklarından eksik olmuyordu. Savaş Bakanı General Edmond Lebof, hükümdar III. Napolyon'u Prusya Ordusu'na karşı yapılacak bir taarruza teşvik ediyordu (Wetzel, 2012). 4 Ağustos 1870 yılında Fransız taarruzu ile başlayan Fransa-Prusya Harbi 28 Ocak 1871'de imzalanan ateşkes anlaşmasıyla Fransızların bozguna uğradığı bir savaş olarak sona erecekti (Wetzel, 2012).

"Balkan Harbi Tarihi" adlı bir kitap yazan ve dönemin tanıklarından Aram Andonyan'a göre Nazım Paşa'nın Paris'te bulunduğu dönem aynı zamanda siyasi görüşlerinin de şekillendiği dönemdir. Andonyan'a göre Nazım Paşa, Paris'te gördüğü liberal fikirlerden oldukça etkilenmiştir. Bu dönemde özellikle Sultan II. Abdülhamit yönetiminin "baskıcı ve ahlaksız" tutumuna karşı fikirler geliştirmiş ve İstanbul'a ateşli bir özgürlükçü olarak dönmüştür. Bu "özgürlükçü" fikirlerini dile getirmekten çekinmeyen Nazım Bey muhalif söylemlerinden dolayı Sultan Hamit yönetiminin de dikkatini çekmiştir (Andonyan, 1975). Andonyan'ın bu yorumunda haklılık payı vardır. Nazım Paşa'nın hayatının ileriki evrelerinde de görüleceği üzere kendisi daima Prens Sabahaddin ve Kamil Paşa gibi liberal ve Batı çizgisinde politika izleyen şahıslarla beraber anılacak ve bazı önemli girişimlerin paydaşları olacaklardır. Yine dikkate alınması gereken bir nokta şudur ki Nazım Paşa, Paris'te bulunduğu süre zarfında doğal olarak Fransızca'yı oldukça iyi öğrenmiş olmalıdır.

Nazım Paşa St. Cyr Askeri Okulu'ndan ayrıldıktan sonra İstanbul'a dönerek Harp Okulu (Harbiye) eğitimini tamamlamıştır (Gen. Kur., 2004). Nazım Paşa, Harbiye eğitimini üstün başarı ile bitirmiş, Mekteb-i Harbiye'den mezunen Erkan-ı Harbiye Sınıfına Yüzbaşı rütbesi ile devam etmiş ve Rumi takvime göre 1289 yılında Erkan-ı Harbiye Kolağası olarak mezun olmuştur (Nazım Paşa, 1328). Nazım Paşa, 23. dönem Harbiye mezunları arasındadır. Toplamda 59 mezun verilen 23. dönemden erkân-ı harbiye sınıfına devam edip mezun olanların sayısı 7'dir (Mehmet Esat, 1310).

4. Nazım Paşa'nın 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi'nden Önce Aldığı Görevler

Nazım Paşa, Erkan-ı Harbiye Sınıfı (Harp Akademisi) mezuniyetini müteakiben Belçika'nın başkenti olan Brüksel'deki Osmanlı Sefarethanesi'ne ataşemiliter olarak atanmıştır (Nazım Paşa, 1328). Askeri kariyerinin henüz başlangıcındaki Nazım Paşa'nın bu göreve getirilmesinde Fransız diline hâkimiyeti ve (Aram Andonyan'ın bahsettiği gibi) liberal görüşlere olan aşinalığı rol oynamış olmalıdır. Dönem henüz Sultan Abdülaziz dönemidir ve Fransa'da yetişmiş genç bir Osmanlı subayı olan Nazım Bey, Avrupa'da görevlendirilerek askerlik kariyerine başlamıştır. Görülen odur ki Nazım Paşa, Fransa-Prusya Savaşı'nın hemen ardındaki yıllarda Brüksel'de bulunmaktadır. Nazım Paşa'nın bu görevinden tam olarak hangi tarihte ayrıldığı bilinmemektedir.

Nazım Paşa Brüksel Sefarethanesi'nde göreve başladığı 1873 yılı ile 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi arasındaki dönemde Çatalca, Kocabalkan, Edirne müdafaa komisyonu azalığı yapmıştır (Nazım Paşa, 1328). Bu komisyonda olası harp halinde her biri Rumeli'de olan bu mevkilerin savunulması ile ilgili olarak çalışmış olmalıdır.

5. 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi ve Nazım Paşa'nın Savaşta Aldığı Görevler

30 Mayıs 1876 tarihinde Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın öncülüğünde gerçekleşen bir darbe ile Sultan Abdülaziz tahttan indirilerek yerine V. Murat tahta çıkarıldı. Ancak Padişah V. Murat sağlık sorunları nedeniyle sadece 3 ay tahtta kalabildi. Bu gelişmeyi müteakiben kendisine Meşrutiyeti ilan etme şartıyla saltanat makamı önerilen hanedan üyesi Abdülhamit Efendi bu öneriyi kabul ederek II. Abdülhamit adıyla tahta çıktı (Eraslan ve Olgun, 2006). Bu gelişmelerin hemen öncesinde 1875 yılından itibaren Balkanlardaki Sırp ve Bulgar unsurlar çeşitli ayaklanmalara girişmiş, Sırp Ordusu sınırı geçmişti. Osmanlı Ordusu yoğun bir şekilde bu ayaklanmaların bastırılmasıyla uğraşmış ve görece muvaffak da olmuştu (Mehmet Arif, 1331). Diğer yandan Sultan II. Abdülhamit'in cülusu sırasında Sırbistan ile harp hali devam etmekteydi (Said Paşa, 2010). İşte bu karışık dönemde iş başına gelen Sultan II. Abdülhamit başında Mithat Paşa'nın bulunduğu bir komisyon kurarak anayasa çalışmalarını başlatmış ve 23 Aralık 1876'da Kanun-i Esasi ilan edilmiştir. Böylece I. Meşrutiyet dönemi başlamıştır (Eraslan ve Olgun, 2006).

I. Meşrutiyet'in Aralık ayında ilan edilmesinin arka planındaki en önemli sebep o gün İstanbul'da toplanan ve büyük devletlerin temsilcilerinin yer aldığı, Osmanlı Devleti'nden Balkan topraklarında yapılması talep edilen reformların kararlaştırılacağı Tersane konferansıydı. Osmanlı devlet erkânı Tersane

Konferansı'nda alınacak reform kararlarının devletin iç işlerine müdahale niteliği taşımakta olduğunu anladığından daha köklü, geneli kapsayıcı ve milli bir reform ile büyük devletlerin çabasını boşa çıkarmaya yönelmiştir (Mehmet Arif, 1331). Özellikle Mithat Paşa ve taraftarları I. Meşrutiyetin ilanının adeta sihirli bir etkiyle memleketteki tüm düzensizlikleri gidereceği ve hatta konferans kararlarının kabul edilmemesinden doğan özgüvenin Rusya ile yapılacak olası bir harbi bile kazandıracığını düşünmüşlerdir (Eraslan ve Olgun, 2006).

Diğer yandan Osmanlı Devleti'nin Sırbistan'ı sindirerek kazandığı stratejik avantajı yok etmek isteyen Rusya bu oldubittiden pek hoşnut olmamıştır. Aslına bakılırsa Tersane Konferansı'nda varılan kararların bir kısmı son çatışmadan galibiyetle çıkmış olan Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki egemenlik haklarını yok edecek türdendir. Osmanlı Balkan topraklarına yabancı valilerin atanması ve yabancıların denetçiliği gibi Osmanlı Devleti'nin egemenlik haklarını ihlal eder mahiyetteki kararlar Osmanlı bürokrasisinin tepkisini çekmiştir. Yine de Osmanlı bürokrasisi bu konuda ikiye ayrılmıştır. Bir kısım bu kararların diyalog yoluyla tadil edilebileceğini düşünürken diğer kısım Rusya ile savaşmayı bile göze almıştır (Mehmet Arif, 1331). Bu sırada Mithat Paşa da sadrazamlıktan azledilmiş ve ülke dışına çıkarılmıştır. Sultan II. Abdülhamit Mithat Paşa'nın yerine Şura'y-ı Devlet Reisi Ethem Paşa'yı sadarete atamıştır (Said Paşa, 2010).

İşte bu siyaseten dengesiz ve kararsız ortamda büyük devletler Londra'da toplanarak Tersane Konferansı'nda alınan kararları tekrar müzakere etmişler ve Tersane Konferansı'nda alınan kararların bir kısmının değiştirildiği bir protokolü "Londra Protokolü" olarak Osmanlı Devleti'ne sunmuşlardır. Rusya protokolün reddini harp sebebi sayacağı tehdidinde bulunmuştur. Buna karşın Ethem Paşa hükümeti protokolü reddetmiştir. Bu gelişme üzerine Çarlık orduları 23 Nisan 1877'yi 24 Nisan 1877'ye bağlayan gece hem Tuna hem de Kars hududu üzerinden sınırı geçerek 93 Harbi olarak anılan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşını başlatmıştır (Mehmet Arif, 1331).

Bu olaylar yaşandığı sırada 24 yaşında genç bir subay olan Nazım Paşa savaşın başlangıç döneminde Rusçuk ve Niğbolu bölgelerinde görev yaparak harbe iştirak etmiştir (Nazım Paşa, 1328). Nazım Paşa'nın görev yaptığı Rusçuk, Kırım Savaşı'nda babası İsmail Paşa'nın büyük başarılar imza attığı Zıştovi-Kalafat kıyılarının çok yakınındadır. Nazım Paşa'nın Rusçuk'ta görev yaptığı dönemde bölgede büyük bir çatışma olmamıştır. Bununla beraber Ruslar, Rusçuk karşısındaki Giurgevo'da önemli bir yığınak yapmışlardır ("The Russo-Turkish War", 1877). Haziran ayının sonuna kadar Rusçuk'taki Osmanlı mevzileri ve Giurgevo'da toplanmakta olan Rus ordusu

topçusu arasında karşılıklı top atışları yapılmıştır ("Notes of the Week", 1877). Nazım Paşa'nın Rusçuk'tan sonra görev yaptığı Niğbolu bölgesi ise 16 Temmuz 1877'de düşman eline geçmiştir (Yiner, 2006).

İzleyen günlerde Nazım Paşa erkan-ı harbiye binbaşılığına terfii ettirilmiş ve bu rütbe ile Tuna, Şark ve Orhaniye Kolordularında görev yapmıştır (Nazım Paşa, 1328). Kendisi bu dönemde Recep Paşa'nın komutası altında kurmay başkanlığı görevi ifa etmiştir ("Nazım Pasha", 1912). Savaşın başlangıcında Karadağ tarafında görev yapan Recep Paşa; Rusların Tuna'yı geçmesi üzerine 1877 Temmuz'unda kurulan, Süleyman Paşa'nın komutasındaki Güney Ordusu'nda liva kumandanı olarak görev yapmıştır. Nazım Paşa da bu livanın erkan-ı harp reisi olmalıdır. Bu liva başlangıçta bazı başarılar göstermiş, Rusları Zağra'dan atmaya muvaffak olmuştur. Recep Paşa Şıpka Geçidi'nin ele geçirilmesi harekâtında Sveti-Nikola istihkâmları üzerine iki livalık bir kuvvetle hücum etmiş ve çok kanlı muharebelerden sonra bu istihkâmları ele geçirmiştir (Andonyan, 1975).

Nazım Paşa'nın başlangıçta Kolağası ve sonrasında Binbaşı rütbesi ile görev yaptığı Osmanlı Tuna cephesi savaş sırasında çökmüş, bazı başarılı harekâtlara rağmen savaş bir bozguna dönüşmüştür. Osman Paşa komutasındaki kuvvetler Plevne'de kuşatma altında kalmış ve destansı bir savunma savaşından sonra ordunun ana kuvvetlerinin yardıma gelememesi üzerine teslim olmak zorunda kalmışlardır. Diğer taraftan Süleyman Paşa komutasındaki kuvvetler Şıpka Geçidi'nde yaklaşık 25.000 esir bırakarak geri çekilmiştir (Andonyan, 1975).

Harbin tamamen Osmanlı Devleti'nin aleyhine döndüğü sırada Nazım Paşa kuşatma altında kalan Edirne kentinde yapılan savunma harekâtına katılmıştır (BOA, İ.DUİT 763/62209). 18 Ocak 1878'de İstanbul'dan yola çıkan murahhaslar Ruslar ile ateşkes görüşmeleri yapmak için Edirne'ye doğru hareket etmişlerdir (Ahmet Muhtar Paşa, 1996). 19 Ocak'ta Edirne'de bulunan mülki ve askeri memurlar şehri terk etmişlerdir. Nazım Paşa da bu sırada şehri terk eden Osmanlı askeri erkanı arasında olmalıdır. Zira General Gurko komutasındaki Rus güçleri 20 Ocak 1878 tarihinde, o dönemde ciddi bir istihkâma sahip olmayan Edirne'ye mukavemetle karşılaşmaksızın girmiştir (Ahmet Muhtar Paşa, 1996).

Osmanlı ve Rus temsilcileri arasında 30 Ocak günü mütareke yapılmasına karşın İngiltere'nin donanmasını İstanbul önlerine getirmesiyle işler daha da karışık bir hal almıştır. Mütareke imzalandığında daha geri bir hatta olan Rus güçleri buna rağmen Ayastefanos'a kadar gelip ordugâh kurmuştu (Andonyan, 1975). Artık Osmanlı ve

Rus temsilcileri arasında Ayastefanos'ta görüşmeler başlamıştı. Mirliya Osman Paşa, Kaymakam Şakir Bey ve Binbaşı Nazım Bey görüşmelerde Osmanlı Devleti'ni temsil edecek olan heyete refakat etmişlerdi (BOA, İ.DUİT 763/62209). 3 Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos Anlaşması, Osmanlı Devleti açısından bir felaketi andırıyordu. Anlaşma ile Rusya, Osmanlı Devleti'ne 1.410.000 ruble savaş tazminatı yüklüyor, bu meblağın Osmanlı Devleti tarafından ödenemeyeceğini bildiği için karşılığında Anadolu'da Kars, Ardahan, Batum ve Bayazıt ile Rumeli'de Dobruca'yı bu tazminata karşılık talep ediyordu. Yarı bağımsız statüdeki Romanya, Sırbistan ve Karadağ bu anlaşma ile tam bağımsızlıklarına kavuşuyordu. Osmanlı Devleti Dobruca'yı Romenlere (Ruslar da buna karşılık Romenlerden Besarabya'yı alıyordu), Niş ve Mitroviçe'yi Sırlara, Bosna'dan bir miktar arazi ile Adriyatik kıyısındaki Antivari ve Dulçigno limanlarını Karadağlılara bırakıyordu. Arnavutluk ile Trakya arasında Büyük Bulgar Prensiği kuruluyor, Osmanlı Devleti, Makedonya'daki topraklarından da vazgeçiyordu. Bosna Hersek, Rusya ve Avusturya'nın gözetiminde muhtariyet idaresi haline geliyordu. Ayrıca Doğu'da Ermenilerin yaşadığı bazı vilayetlerde Rusya himaye hakkı kazanıyordu (Andonyan, 1975).

Nazım Paşa, Ayastefanos Antlaşmasından sonra önemli bir görev daha icra etmiştir. O dönemde Erkan-ı Harp Binbaşısı olan Nazım Bey (Paşa) Osmanlı Devleti ve Rusya arasında kararlaştırılan Edirne'de bulunan Osmanlı harp esirlerinin teslim alınması meselesinde rol üstlenmiştir. Nazım Paşa, Nisan 1884'te Edirne'deki harp esirlerini teslim almak üzere görevlendirilmiştir. Bu amaçla yanına bir de nefer verilmiştir (BOA., HR. TH. 26/66).

Her ne kadar yaşanan askeri yenilgi önemli boyutta olmuşsa da Ayastefanos Antlaşması'nın maddeleri Avrupa'nın siyasi ve coğrafi dengelerini baştan aşağı bozmuştu. Özellikle Avusturya'nın Rusya ile 15 Ocak 1877'de imzaladığı Peşte Antlaşmasında sağladığı kazanımlar boşa çıkmıştı. Rusların Balkanlara nüfuz etmesi nedeniyle Avusturya ile aralarında doğan gerilimin bir cepheleşmeyi tetiklemesi ihtimali İngiltere'de kaygı uyandırıyor. Avrupa'daki siyasi dengelerin birdenbire bu denli köklü bir değişime uğramasından dolayı İngiltere anlaşmayı tanımadığını beyan etti. İngiltere, anlaşmanın tüm Avrupa'yı ilgilendiren bir vaka olduğunu bu yüzden sadece Osmanlı ve Rusya tarafları arasında yapılamayacağını öne sürerek tüm Avrupa'nın iştirak ettiği bir anlaşmanın yapılması için Rusları masaya çağırdı. Başlangıçta bu çağrıya direnen Rusya daha sonra Alman devlet adamı Bismarck'ın başkanlığında Berlin'de toplanacak bir kongreye katılmayı kabul etti. Berlin Kongresi 13 Haziran 1878'te ilk toplantısını yaptı (Ahmetnaj, 2011). Bu toplantıda Osmanlı heyetini Müşir Mehmed Ali Paşa, Berlin Sefiri Sadullah Bey ve Nafia Nazırı Kara

Todori Paşa temsil ediyordu (Gencer, 1992). Osmanlı heyetinde yer alan daha düşük rütbeli görevlilerden biri de Binbaşı Nazım Bey'di (Nazım Paşa, 1328). Binbaşı Nazım Bey'in kongrede bulunma sebebi Rumeli cephesinin topografisine hakim olmasıydı. Anadolu cephesinin topografyasına hakim olduğu için görüşmelere götürülen diğer şahıs ise Albay Mehmet Şehab Bey'di ("The Berlin Congress", 1878). Ancak Nazım ve Mehmet Şehab Bey'ler görüşmelerin tamamında bulunmamış 11 Haziran'da İstanbul'dan hareketle kısa bir süre için Berlin'e gitmişlerdir (BOA, İ.DH. 768/62598, "The Berlin Congress", 1878).

Berlin Kongresi sonucunda 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması ile Ayastefanos Antlaşması'nda Balkan Devletleri lehine verilen kararlar tadil edilmiştir (Ahmetnaj, 2011) . Ancak Ayastefanos Antlaşmasının bazı ağır maddelerini tashih eden Berlin Antlaşması'nda Rusların savaştan elde ettikleri esas kazanımlara dokunulmamıştır.

6. Nazım Paşa'nın Berlin Antlaşması'ndan Erzincan'a Sürgün Edildiği Dönem Arasındaki Askeri Görevleri

Nazım Paşa, Berlin Antlaşması sonrası Harbiye Nezareti'nde kurulan tensikat komisyonunda azalık yapmıştır (Nazım Paşa, 1328). Rumi 1310 yılında basılan ve Harbiye Mezunlarının bir listesini de içeren "Mirat-ı Mekteb-i Harbiye" adlı eserde Nazım Paşa'dan "yaveran-ı hazret-i şehriyariden Tensikat-ı Askeriye Komisyon-i Aliyesi azasından Hüseyin Nazım Bey" (Mehmet Esat, 1310) diye söz edilmektedir. Tensikat-ı Askeriye Komisyonu'nda yer alan Nazım Paşa bu görevi ile Türk Ordusu'nda personel, özlük hakları, nasb ve tayin ile emeklilik konularındaki mevzuat üzerine bilgi ve tecrübe edinmiştir. Nazım Paşa hala bu komisyonun azası iken Rumi 1299 yılında Avusturya İmparatoru'na verilen imtiyaz nişanını götüren heyette yer almıştır (Nazım Paşa, 1328). Bu heyette yer alması Nazım Paşa'nın öteden beri üstlendiği diplomatik görevlerden kaynaklansa gerektir. Nazım Paşa, 1872'de Harp Akademisi'nden mezun olduğundan bu yana askeri diplomaside çeşitli görevler almıştır. Görülmektedir ki Nazım Paşa'nın askeri kariyerinin ilk döneminde askeri diplomaside alanındaki faaliyetleri önemli bir yer tutmaktadır.

Nazım Paşa bir süre daha yabancı ülkelerle yürütülen askeri ilişkilerde rol almış, Rumi 1300 senesinde Rusya'da gerçekleştirilen manevralarda bulunmuştur (BOA, HR. TH. 52/20). Bu manevralar sonrasında Rusya tarafından kendisine "St. Stanislas" nişanı verilmiştir (BOA, İ.HR. 299/18951). 1301 yılında Fransa'da gerçekleştirilen büyük ordu manevralarına Osmanlı Devleti adına katılmıştır (Nazım Paşa, 1328). Fransa'da

gerçekleşen manevralardan sonra Fransız Devleti tarafından kendisine Dördüncü Dereceden “Légion d'Honneur” nişanı verilmiştir (BOA, HR. TH. 60/45). Nazım Paşa bu nişanı ve beratını 10 Aralık 1885'te Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'nden elden teslim almıştır (BOA, HR. TH. 60/45). Nazım Bey (Paşa), 2 Mayıs 1885'te “hüsni hizmetine mebni” Erkan-ı Harbiye Binbaşılığı'ndan Erkan-ı Harbiye Kaymakamlığı'na terfii etmiştir (BOA, İ.DH. 949/75105).

Bu döneme denk gelen Ekim 1885'te Doğu Rumeli'de çıkan isyan sonucunda Doğu Rumeli ile Bulgar Prensiği birleşmişti. Kasım 1885'te Sırbistan, Doğu Rumeli Vilayeti'nin Bulgaristan'la birleşmesinden duyduğu rahatsızlıktan dolayı Bulgaristan'a savaş açmıştı (Jelavich, 1983). Osmanlı Devleti de Türk-Sırp sınırında yığınak yapmaya başlamıştı (“Active Operations”, 1885). Nazım Paşa, gerilimin arttığı bu ortamda Osmanlı Devleti'nin tedbiren Üsküp'te kurduğu Kolordu'nun erkan-ı harbiyesinde görev yapmıştır (Nazım Paşa, 1328). Nazım Paşa 4 Ocak 1886'da Selanik'e gitmiştir (BOA, Y.PRK.ASK. 30/89.). Bu krizin bitmesini müteakip 1888 Mart'ının sonuna kadar İstanbul'da Erkan-ı Harbiye Riyaseti'nde (Genel Kurmay Başkanlığı) bir süre çalışmıştır. Daha sonra 1888 senesinin devamında Edirne, 1889 senesinde Kosova ve 1890-1891 döneminde Suriye İstikşafat Komisyonlarının riyasetine tayin edilmiştir (Nazım Paşa, 1328). Anlaşılacağı üzere Nazım Paşa, Osmanlı'nın bu stratejik bölgeleriyle ilgili savaş durumuna dair hazırlıklarda rol üstlenmiştir. Nazım Paşa'nın istikşafat komisyonu başkanlığı görevlerine kariyerindeki Çatalca, Kocabalkan ve Edirne müdafaa komisyonu azalığının devamı olarak bakılabilir. Nazım Paşa'nın buraya kadar sayılan görevleri, 93 harbindeki devamlı yenilgilerin yaşandığı kısa dönem hariç çatışmadan uzakta geçmiştir. Nazım Paşa eşkiya takibi, yüksek riskli çatışmalar gibi askeri olgular konusunda birebir arazi tecrübesi edinmemiş ancak askeri diplomasi, harp hazırlığı ve genelkurmaydaki idari ve mali işler konusunda yani askeri bürokraside oldukça tecrübe edinmiştir.

Nazım Paşa, Rumi 1307 senesinde miralaylığa yükseltilmiştir. Aynı sene “fahri yaveran-ı hazret-i şehriyari” unvanı verilerek taltif edilmiştir. Sonrasında beklenmedik bir şekilde “memalik-i İraniye ve hutta'y-ı Irakiye” bölgelerine atanmıştır (Nazım Paşa, 1328). Nazım Paşa, 24 Şubat 1892'de Tebriz'e varmıştır. 29 Şubat'ta buradan ayrılarak Tahran'a doğru hareket edeceği Tebriz Başşehbenderliği'nden İstanbul'a bildirilmiştir (BOA, HR. TO. 347/56). Bu görev Nazım Paşa açısından beklenmedik bir uzaklaştırma karakteri taşımaktadır. Nazım Paşa bu dönemde adı geçen göreve tayinini bir uzaklaştırma olarak nitelese de bu durumu neden uzaklaştırma olarak değerlendirdiğini belirtmemiştir. Ancak anlaşılmaktadır ki Nazım Paşa özellikle Paris'te bulunduğu öğrencilik yıllarında liberal fikirleri

benimsemiş ve bunları sesli dillendirmekten çekinmemiştir. Hatta Sultan II. Abdülhamit dönemi devlet memurlarının ahlaksızlıklarını ve baskıcı yönetimi açıktan açığa eleştirmiştir (Andonyan, 1975). O dönemde albay olan Nazım Paşa'nın bu görevler ile İstanbul'dan uzaklaştırılması ihtimalden uzak değildir. Nitekim 31 Mart Vakası'ndan sonra da muhalifliğinden dolayı İttihatçılar tarafından benzer bir şekilde İstanbul'dan uzaklaştırılacak (Süleyman Nazif, 1927) ve Bağdat Valiliği ile VI. Ordu Kumandanlığına atanacaktır (BOA, BEO 368/275037).

Nazım Bey bir süre sonra İstanbul'a dönmüş ve yine Erkan-ı Harbiye-i Umumiye'de çalışmıştır. 1312 (13 Mart 1896 – 12 Mart 1897) yılında kendisine mirlivalık rütbesi verilmiştir (Nazım Paşa, 1328). Nazım Bey artık "paşa" unvanını almıştır. Nazım Paşa, MSB'deki dosyasına göre 12 Mayıs 1312 (25 Mayıs 1896) tarihinde İkinci dereceden Osmani Nişanı ile ödüllendirilmiştir (MSB). Sultan II. Abdülhamit döneminde merkezden uzaklaştırıldıktan sonra bir şekilde İstanbul'a geri döndürülenlerin aynı anda terfi ettirilmesi sıkça rastlanan bir uygulamadır (Andonyan, 1975). Nazım Paşa'nın aynı dönemde madalya ile taltif edilmesi rütbesini de bu tarihte aldığı izlenimi vermektedir. 1853 doğumlu Nazım Bey yaklaşık 43 yaşında "paşa" olmuştur.

Erkan-ı Harbiye Dairesi'nde çalışmaya devam eden Nazım Paşa Rumi 1316 yılında Ferik rütbesine yükseltilerek "Piyade Dairesi Reis-i Saniliği"ne tayin olunmuştur (Nazım Paşa, 1328). Bu dönemde Nazım Paşa hala Sultan II. Abdülhamit'in fahri yaveridir (Furgaç, 1992). Nazım Paşa'nın bu görevi Deli Fuat Paşa olayından dolayı rütbeleri sökülerek Erzincan'a sürülünceye değin 2 sene kadar devam etmiştir. Nazım Paşa'nın bu dönemde Fenerbahçe'deki bir köşkte oturduğunu gazeteci Burhan Felek aktarmaktadır. Burhan Felek'in ifadesine göre babası, Üsküdarlı Şair Talat Bey vasıtasıyla Nazım Paşa ile tanışmıştır. Kendisi henüz 14 yaşında iken (1902) babasıyla beraber Nazım Paşa'yı bu köşkte ziyaret etmişlerdir (Felek, 1978).

Görülen kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Nazım Paşa'nın Berlin Antlaşması ile Erzincan'a sürüldüğü dönem arasında komisyon üyelikleri, askeri diplomatik temsil ve Erkan-ı Harbiye Dairesi'ndeki personel, özlük ve planlama işlerinde yani askeri bürokraside görev aldığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde kendisinin bahsettiği ciddi bir kıta görevi olmamasına karşın özellikle Irak'tan döndüğü dönemde hızla terfi etmiştir. 1897 Osmanlı-Yunan Harbi yapılmasına karşın Nazım Paşa'nın bu harbe iştiraki olmamıştır.

7. Deli Fuat Paşa Olayı ve Nazım Paşa'nın Erzincan Sürgünü

"Deli" namıyla tanınan Fuat Paşa aslen Çerkez olup İncirköylü Hasan Paşa'nın oğludur (Dadyan, 2003, "Our Artist's Note at Capture of Elena", 1878) . Miralay (Albay) rütbesine kadar askerlik mesleğine Mısır'da, Mısır Ordusu'nda devam etmiş daha sonra Osmanlı Ordusu'na geçiş yapmıştır. Osmanlı Ordusu'nda Miraliva (Tuğgeneral) ve Ferik (Tümgeneral) rütbelerini aldıktan sonra Haziran 1878'de Müşir (Mareşal) rütbesine yükseltilmiştir (Mehmet Süreyya, 1996). İngiliz basının ifadesine göre Fuat Paşa iyi derecede Fransızca konuşan aynı zamanda cesur bir karakterdir ("Our Artist's Note at Capture of Elena", 1878). 93 Harbi sırasında Elena bölgesinde gerçekleştirdiği askeri harekât, harp sırasında Türk tarafı adına kaydedilmiş önemli başarılar arasında sayılmaktadır. Fuat Paşa'nın başında bulunduğu Osmanlı kuvvetleri Rus ordusunun konuşlandığı Elena mevkiine başarılı bir taarruz yapmış ve Ruslar 3000 ölü ve yaralı, 300 esir, 11 sahra topu, 20 araba cephane ve önemli miktar mühimmat bırakarak geri çekilmişlerdir ("Defeat of The Russians and Capture of Elena", 1877). Anlatılanlara göre Fuat Paşa o gün şahsi cesaretiyle öne çıkmış, asker arasına karışarak giriştiği muharebelerde 4 topun ele geçirilmesi için bizzat göğüs göğse çarpışmıştır ("Our Artist's Note at Capture of Elena", 1878). Nazım Paşa da bu sırada aynı cephede ancak Recep Paşa'nın komutası altındaki başka bir birlikte görev yapmıştır.

Savaşı takip eden dönemde Fuat Paşa'nın adı bir ihtilal şayiası ile beraber anılmıştır. Fuat Paşa, Ayastefanos Antlaşması sonrasında IV. Liva kumandanı olarak İstanbul'un Karadeniz-Bakırköy hattının Karadeniz kısmını korumakla görevlendirilmiştir ("General Baker Pasha", 1878). İstanbul savunma hattının sağ ucunu teşkil eden birlikleri yöneten Fuat Paşa üstlendiği görevden ötürü gerçekleşen askeri temasları sayesinde daha da tanınan bir sima haline gelmiştir ("The Armies Before Constantinople", 1878). Yine bu görevde iken kendisine Müşirlik verilerek rütbesi Ahmet Muhtar Paşa ile eşitlenmiş ve IV. Liva'nın kumandasını Selami Paşa'ya bırakmıştır ("Constantinople News", 1878). Bu dönemde Ruslara saldırılması fikrini savunan Müşir Fuat Paşa diğer askeri erkan ile ters düşmüştür. Saffet Paşa, Plevne müdafisi Osman Paşa'yı araya koyarak Fuat Paşa'yı Ruslara taarruz etmemesi konusunda uyarmak zorunda kalmıştır ("The Congress", 1878).

Berlin Antlaşması'nın imzalanarak Rusya ile gerginliğin azalmasını takip eden yıllarda Fuat Paşa ile Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın Fuat Paşa'nın Kabataş'taki yalısında görüşerek Sultan II. Abdülhamit'i tahttan indirmek ve Şehzade Murat'ı başa geçirmek için görüştikleri haberi saraya ulaşmıştır. II. Abdülhamit bu jurnalden dolayı Gazi Ahmet Muhtar Paşa'yı Mısır Komiserliği'ne atayarak İstanbul'dan uzaklaştırmış, olayda adı geçen Hızır Bey'i Erzincan'a ve Mehmet Fazıl Paşa'yı da

Bağdat'a birer memuriyetle göndermiştir. Olayların merkezindeki Müşir Fuat Paşa ise her türlü memuriyetten alınmış bir şekilde görevsiz bırakılmış ancak İstanbul'da kalmasına izin verilmiştir (Süleyman Şefik, 2004). Bu olaydan sonra padişahın gözünden düşen Fuat Paşa bir nevi emeklilik hayatı yaşamaya başlamıştır ("A Pasha in Trouble", 1902).

Yine bu dönemde Fuat Paşa ile Nazım Paşa arasında bir dostluk bağı gelişmiştir (Süleyman Şefik, 2004). Her ikisinin de Çerkez ailelere mensup olması bu dostluk bağınu kuvvetlendirmiş olmalıdır. Nazım Paşa'nın yakın dostu Fuat Paşa "renkli ve ilginç" bir karakterdir. Nazım Paşa ve Fuat Paşa'nın ortak özelliklerinden biri de ikisinin de Sultan II. Abdülhamit yönetimini yerine göre açıktan açığa eleştirebilmeleridir ("A Pasha in Trouble", 1902). Fuat Paşa, Sultan Abdülhamit tarafından işten el çektirildikten sonra da renkli ve hareketli bir hayat yaşamaya devam eder. Fuat Paşa, Mısır'daki arazilerinin geliri ile yaşam alışkanlıklarını ve eğlence hayatını devam ettirebilmiştir. Boğaz'ın iki yakasındakiyalılarında sıkça çeşitli davetler vermiş ve çalgı âlemleri düzenlemiştir (Dadyan, 2013). Diğer yandan Fuat Paşa'nın geniş bir jurnal ağını yöneten Fehmi Paşa ile aralarında süregelen bir rekabet bulunuyordu ("A Pasha in Trouble", 1902). Süleyman Şefik Paşa'ya göre aralarındaki rekabetin sebebi Fehim Paşa ve Fuat Paşa arasındaki bir "kadın meselesi"dir (Süleyman Şefik, 2004). Bundan dolayı ikisinin adamları arasında bir çatışma çıkmıştır. Bu olay 28 Şubat 1902 tarihinde yaşanmıştır ("Fuad Pasha's Sentence", 1902). Yapılan tahkikat neticesinde Fuat Paşa suçlu bulunarak ömür boyu kalebentliğe ve rütbelerinin sökülmesine mahkum edilmiştir ("Fuad Pasha's Fate", 1902). Fuat Paşa kalebentlik cezasını Şam'da çekecektir. Fuat Paşa 12 Mart 1902 tarihinde Şam'a varır. Orada kendisini karşılayan bir müfreze tarafından cezasını çekeceği kışlaya götürülür. Fuat Paşa'nın herhangi bir kimseyle görüşmesi yasaktır. Yönetim tarafından zehirlenmek suretiyle öldürülmekten çekinen Fuat Paşa günlük diyetini yumurta üzerinden programlamıştır. Sultan II. Abdülhamit yönetiminin konu hakkındaki hassasiyeti o kadar yüksektir ki Fuat Paşa'nın uşağı 15 yıl, iki hizmetçisi de 10 yıl kürek cezasına çarptırılırlar ("Marshall Fuad Pasha", 1902). Ancak başlangıçtaki bu ağır mahkumiyet şartları zamanla gevşemeye başlar. Bu bağlamda bir süre sonra Şam Valisi'ne Fuat Paşa'ya bir ev kiralanması ancak velev ki ailesinden gelmiş olsun kendisine gelen her türlü gönderinin önceden incelenmesi emredilmiştir ("Fuad Pasha's Sentence", 1902). İngiliz basını Fuat Paşa olayını zaman zaman sütunlarına yansıtmaya devam etmiştir. Örneğin bir haberde Fuat Paşa'nın Şam'daki zindancıları tarafından öldürüldüğü yazılmıştır ("Fuad Pasha Murdered", 1902).

Ancak bu haber gerçeği yansıtmamaktadır. Zira Fuat Paşa 17 Nisan 1931'de 96 yaşındayken eceli ile vefat etmiştir (Dadyan, 2013).

Fuat Paşa meselesinde bir şekilde ceza alanlar sadece paşa ve olaya karışan hizmetçileri ile sınırlı kalmaz. Sultan II. Abdülhamit yönetimince Fuat Paşa'ya yakın oldukları düşünülen Süleyman Şefik Paşa'nın kardeşi Şevket Bey Halep'e, Fuat Paşa'nın damadı Salih Paşa Sivas'a, Nazım Paşa da Erzincan'a sürülür (Süleyman Şefik, 2004). Nazım Paşa, Fuat Paşa ve adamlarının aksine olay ertesinde değil soruşturma sırasındaki ikinci dalga tutuklamalarda tevkif edilmiştir. Nazım Paşa o sırada Büyükkada'da ikamet etmektedir. Olayın akabinde bir gece vakti tutuklanmış ve sonrasında Yıldız'da divan-ı harbe çıkarılmıştır (Andonyan, 1975). Bu olayla ilgili olarak "Divan-ı Harb-i Mahsus" savcısı Ferik Reşit Paşa tarafından hazırlanan iddianamede Nazım Paşa ismi de öne çıkmaktadır. İddianamede öne sürüldüğüne göre Fuat Paşa, paşanın bazı adamları, mülki ve askeri erkandan kimi şahıslar Sultan II. Abdülhamit'i tahttan indirmek ve hükümeti ele geçirmek amacıyla bir örgüt kurmuşlardır. Tertibata katılan Binbaşı Cemil Bey adında bir asker Nazım Paşa'nın "tenkih ettiği (nikahladığı) bir fahişeden dolayı" hasıl olan bir mesele nedeniyle Fuat Paşa'nın kendisini Nazım Paşa'ya gönderdiği ifadesini vermiştir. Diğer yandan iddianameye göre ihtilal girişiminin elebaşlarından Avnullah Kazımı de ifadesinde Fuat Paşa'nın, "ihtilal teşebbüsünün kuvveden fiile geçtiği takdirde Nazım Paşa'nın çok faydalı hizmetler göreceğini" kendisine söylediğini beyan etmiştir. Nazım Paşa ise Avnullah Kazımı ile Fuat Paşa'nın evinde tanıştıklarını ve kendisine ferik rütbesi verildiğinde Avnullah'ın bir başka subay aracılığıyla şifahen tebriklerini iletildiğini ifade etmiştir. Olası bir isyan halinde kurulacak olan ihtilal fırkasına Nazım Paşa'nın kumanda edeceği Avnullah Efendi ve Yüzbaşı Süleyman Avni'nin itiraflarından anlaşılmıştır. Savcı Reşit Paşa, olaya bu şekilde karışan Nazım Paşa'nın askerlikle irtibatının kesilerek başka bir şekilde istihdam edilmesinin maslahata muvafık olacağını da iddianamesine derç etmiştir (BOA, Y.PRK.ASK. 179/85).

Divan-ı Harp yargılaması sonucunda Erzincan'a sürgün edilmesine karar verilen Nazım Paşa'nın rütbeleri de sökülmüştür ("The Sultan's Alarm", 1902). Olayların yaşandığı sırada Nazım Paşa, ferik rütbesi ile Piyade Dairesi ikinci başkanıdır. Görülmektedir ki II. Abdülhamit yönetimi bir şekilde Fuat Paşa'yla ilişkisi olan herkesi sindirme yoluna başvurmuştur.

Nazım Paşa ve Müşir Deli Fuat Paşa'nın birçok karakter özelliği birbirlerine benzemektedir. İkisinin benzer yönlerinin yanı sıra birbirlerinin kaderine önemli etkileri de bulunmaktadır. Nazım ve Fuat Paşaların ilk ortak özelliği ikisinin de Çerkez

asilli olmalarıdır. Fuat Paşa'nın babası Hasan Paşa Kafkasya'dan İstanbul'a geldiğinde sarayda hizmet görmüş ve sonradan askerlik mesleğine geçmiştir (Dadyan, 2013). Nazım Paşa'nın babası İsmail Paşa da başlangıçta Hasan İzzet Paşa'nın kölelerinden olup daha sonra askerliğe geçmiş bir şahıstır (Mehmet Süreyya, 1308). Bu cihetle her ikisi de önce farklı hizmetlerle iştigal etmekte iken daha sonra Osmanlı Ordusu'nda asker olan babaların oğullarıdır. Ancak aralarında önemli bir yaş farkı vardır. 1835 doğumlu olan Fuat Paşa, 1853 doğumlu Nazım Paşa'dan 18 yaş daha büyüktür (Dadyan, 2013). İkisi de Fransızca'yı çok iyi konuşmaktadır. İkisi de Sultan II. Abdülhamit yönetimini açıktan açığa eleştirerek dikkatleri çekmektedir. Nazım Paşa'nın önce kolağası ve devamında binbaşı olarak katıldığı 93 Harbi'ne Fuat Paşa ferik rütbesi ile katılmıştır. Fuat Paşa gelecekte İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni (ve Fırkası'nı) açıktan açığa eleştirecek ve karşıt bir tavır takınacak, hatta bir dönem Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın liderliğini de yapacaktır (Dadyan, 2013). Nazım Paşa da İttihatçılık karşıtlığı noktasında daha farklı bir yerde olmayacaktır. O da özellikle Ahrar Fırkası'nın faaliyet gösterdiği dönemde bu partiye ve İttihat ve Terakki karşıtlarının en faallerinden Prens Sabahattin Bey'e yakın duracaktır (İrtem, 2003). 1896'da Üsküdar Ciheti Kumandanı iken Ermeniler ve Kürt hamalları arasında çıkan gerginlikte askerlerinin silahlarını Kürt hamalları üzerine çevirten ve ateş açtıran Fuat Paşa (İrtem, 2003) bu noktada İngilizlerin takdirini ve Ermenilerin sevgisini kazanmıştır ("Bristish Losses", 1896). Nazım Paşa da dostu Fuat Paşa gibi Ermeniler tarafından oldukça sevilmektedir ve Erzincan sürgününden firar ederken Erzincan Ermenilerinden büyük yardım görmüştür (Andonyan, 1975). Nazım Paşa ve Fuat Paşa'nın özel hayatları da birbirine benzemektedir. Fuat Paşa daha önce de söz edildiği gibi çalgı âlemlerinden hoşlanmaktadır (Dadyan, 2013). Nazım Paşa da zaman zaman böyle çalgı âlemleriyle anılmaktadır. Hatta Tahsin Uzer'in ifadelerine göre içinde Talat Bey'in (Paşa) da bulunduğu bir heyet I. Balkan Savaşı devam ederken, Bab-ı Ali Baskını'nın hemen öncesinde Nazım Paşa ile görüşmek istemiştir. O sırada Tokatlıyan Oteli'nde "içki ve zevk âleminde" bulunan Nazım Paşa ile kendisine isteklerini belirten bir kart gönderdikten sonra görüşebilmişlerdir. Nazım Paşa ve Fuat Paşa'nın etraflarınca tasdik edilen diğer bir ortak özellikleri de her ikisinin de mert şahıslar olduklarıdır (Uzer, 1999; Dadyan, 2013).

İki paşanın askeri kariyerleri de birbirine benzeyen safahatı ihtiva etmektedir. Daha önce de zikredildiği gibi 93 Harbi'nde Rus Ordusu İstanbul kapılarına dayandığında Çatalca'da kurulan müdafaa hattında görev yapan komutanlardan biri Müşir Fuat Paşa'dır. Yine daha önce zikredildiği gibi Fuat Paşa bu müdafaa halinde bile Ruslara taarruz etmeyi uygun görmektedir ancak diğer askeri erkan tarafından bu

fikrini eyleme dönüştürmesi engellenmiştir. 93 Harbi'ndeki İstanbul savunmasından 35 sene sonra I. Balkan Savaşı'nda Nazım Paşa da kendisinin komutası altındaki ordunun uğradığı bozgun sonucu Çatalca'da savunma hattı kurmak ve askeri harekât icra etmek zorunda kalmıştır (Görgülü, 1993) . Nazım Paşa tıpkı Fuat Paşa gibi, henüz savaş öncesinden başlayarak hep taarruz fikrini savunmuş ve uygulamıştır(Süleyman Nazif, 1927). Nazım Paşa 1902'de Fuat Paşa'nın adının karıştığı olay sebebiyle Erzincan'a sürülmüş, Fuat Paşa ise Nazım Paşa'nın başında bulunduğu orduda önce oğlu Said Fuat Bey'i ve savaşın devamında Reşit Fuat Bey'i kaybetmiştir (Dadyan, 2013; ; Şehbal, 1913) . Fuat Paşa, I. Balkan Savaşı'nda Nazım Paşa'nın Çatalca'ya çektiği Osmanlı Ordusu'nun Sazlıdere Müdafaa Hattı'nda görev yapmıştır (Dadyan, 2013).

Zikredilen ortak noktalardan görüleceği üzere Nazım Paşa ve Fuat Paşa'nın karakterleri birbirlerine çok benzemekte ve ikisi arasında bir çeşit "kader ortaklığı" bulunmaktadır. Nazım Paşa'nın kendisi gibi Batı medeniyetini tanıyan aynı zamanda Elena kahramanı olarak anılan ve yaşça kendisinden büyük bu paşadan etkilenmiş olması ihtimal dahilindedir. Hatırlanacağı üzere Nazım Paşa'nın babası Müşir İsmail Paşa, Nazım Paşa henüz 8 yaşında iken şehit olmuş ve bu 8 sene içinde de mütemadiyen taşrada görevde bulunmuştur. Babasını tanımak ve anlamak için çok fazla fırsat bulamayan Nazım Paşa için Müşir Fuat Paşa bir rol model teşkil etmiş olmalıdır. Yine hatırlanacağı gibi İsmail Paşa mazbut ve dindar bir şahıstır. Zamanında kendisini meşhur kılan özelliklerinin bir kısmı tarikat mensubiyeti ve himayesinde düzenlenen dini dersler ile alakalıdır. Nazım Paşa'nın daha Batılı tarzdaki yaşamı bu cihetten bakıldığında babasından ziyade Fuat Paşa'nın yaşam tarzına benzemektedir. Bu noktadan bakıldığında Nazım Paşa'nın gelecekte alacağı kararlar ve atacağı adımları hangi motivasyonlar ile gerçekleştirdiği daha ziyade anlam kazanmaktadır.

8. Nazım Paşa'nın Erzincan Sürgünü

Müşir Deli Fuat Paşa'nın ve adamlarının karıştığı olaydan sonra Büyükkada'daki evinde tevkif edilerek Yıldız'da kurulan divan-ı harp tarafından rütbeleri sökülen Nazım Paşa, Erzincan kalesinde zorunlu ikamete memur edilir. Aram Andonyan'ın aktardığına göre Nazım Paşa'nın mal varlığına da el konulur (Andonyan, 1975). Nazım Paşa'nın sürgün edildiği Erzincan IV. Ordu'y-u Hümayun'un merkezidir. Sıkı kontrol altında tutulması istenen ve hakkında sürgün kararı çıkan askeri personel buraya gönderilmektedir. Mirliya İsmail Fazıl Paşa, Sultan II. Abdülhamit'in kayınpederi kaymakam Hızır Bey, müstakbel paşa Süleyman Şefik Bey, Harbiye Kaymakamı Mennan Bey, Süvari muallimi Nail Bey, daha sonra Adana valisi olacak

olan Nazım Bey gibi şahıslar Erzincan'daki IV. Ordu merkezine sürülen isimlerden bazılarıdır (Süleyman Şefik, 2004). Erzincan'ın Nazım Paşa açısından bir başka önemi ise hatırlanacağı üzere babası Müşir İsmail Paşa'nın daha önce burada Anadolu Ordu'y-u Hümayunu Müşiri olarak görev yapmış olmasıdır.

Nazım Paşa'nın Erzincan'a sürgün edildiği Mart 1902'de Osmanlı IV. Ordusunun başında Müşir Zeki Paşa bulunmaktadır (Toprak, 2015). Zeki Paşa da Nazım Paşa gibi Çerkez asıllıdır (Süleyman Şefik, 2004). Sultan II. Abdülhamit; İstanbul'dan sürdüğü Nazım Paşa'yı, 21 yılı aşkın süre Erzincan merkezli IV. Ordu Kumandanlığı görevinde tuttuğu bu sadık paşasının gözetimine vermiştir. Fuat Paşa ve Nazım Paşa Ermeniler tarafından ne kadar seviliyorsa, Ermeni isyanlarını bastırmakta görev alan Zeki Paşa Ermeniler o tarafından o derece sevilmeyen bir şahıstır (Toprak, 2015. Andonyan, 1975). Yine tarihsel açıdan ilginç bir tevafuk da şudur ki Nazım Paşa'nın sürgün yıllarında kendisine nezaret eden ve ileride anlatılacak olan firar vakasında Nazım Paşa'nın peşine süvariler takan Zeki Paşa, Nazım Paşa'nın Harbiye Nazırı olduğu Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümeti döneminde 25 Ağustos 1912 tarihli irade-i seniyye ile Bağdat Valiliği ve VI. Ordu kumandanlığına atanmış, 21 Eylül 1912'de ise yetkileri genişletilerek VI. Ordu Müfettişliğine tayin edilmiştir (Toprak, 2015, BOA, BEO 3869/29014).

Nazım Paşa'nın Erzincan'daki sürgünü kalebendlik şeklinde ifade edilen tarzda olduğundan tıpkı Müşir Deli Fuat Paşa'nın Şam sürgününün ilk dönemindeki gibi o da Erzincan kalesinin belirlenen bir yerinden dışarı çıkamıyor, şehre inemiyordu. Üstelik Nazım Paşa çok sıkı bir gözetim altında tutuluyor, misafir kabul etmesine ve görüşmeler yapmasına da izin verilmiyordu. İngiliz basınında yer alan bir haberde Nazım Paşa'dan nakil ile kendisinin uzun bir süre boyunca yaklaşık 3 metrekare olan bir hücreden dışarı çıkartılmadığı yazmaktadır ("Beggars Become Ministers", 1909). Aram Andonyan'ın ifadesine göre bu durumdan oldukça bunalan Nazım Paşa Sultan II. Abdülhamit'e yönelik olarak "hala öcünü alamadın mı, bana eziyet ettirmekte devam edecek misin" mealinde bir telgraf ile hissiyatını beyan etmiştir. Bu telgrafın gelmesini müteakip İstanbul'dan Erzincan'a verilen emir ile Nazım Paşa'nın kalebentliği zorunlu şehir ikametine dönüşmüş ve bazı mahrumiyetleri kaldırılmıştır. Böylelikle Nazım Paşa kışla sınırlarını aşarak şehir dahilinde dolaşmaya başlamış, yine bu izin ile gazete ve kitap edinerek okuması mümkün olmuştur. Yine Andonyan'ın ifadelerine göre Nazım Paşa sınırlı bir özgürlük elde etmiş olsa da rütbeleri sökülmiş ve cezasını ikmal eden bu paşa ile teşrik-i mesai etmek tehlikeli bulunduğundan birçokları Nazım Paşa ile iletişime geçmekten kaçınmaktadır (Andonyan, 1975).

Nazım Paşa, Erzincan'daki sürgünü boyunca ciddi bir maddi sıkıntı yaşamıştır. Kalebentliği ve zorunlu ikameti esnasında o sırada Bayburt'ta sürgünde bulunan Deli Fuat Paşa'nın arkadaşı "Selami Giray ahfadından Murat Bey" kendisine maddi yardımda bulunmuştur. Nazım Paşa'nın şehir ikameti sırasında bir otel odası ya da ev kiralayacak miktarda parası bulunmadığından dolayı Deli Fuat Paşa'nın yeğeni Teğmen Asaf (Tugay) Bey kendisine 5 altın ile muavenet etmiştir. Nazım Bey'e yardımcı olanlar arasında Cihan Harbi'nde İstanbul Merkez Kumandanı olacak Cevat Bey, sadık adamı Safvet Bey, Japon lakabıyla mevsuf Rıza Beyler de vardır. Nazım Paşa kalebentliğinin bitmesi ile birlikte bir ev tutabilmiştir. Bu evde genç bir Ermeni, Nazım Paşa'nın hizmetinde bulunmuştur(Tugay, 1962).

Nazım Paşa'nın Erzincan sürgünü II. Meşrutiyetin ilanından hemen önce firar edene kadar 6 seneden fazla bir süre sürmüştür. Nazım Paşa'nın Erzincan'daki sürgün cezasından firarı da oldukça ilginç bir vakadır. Nazım Paşa, Erzincan'da bulunduğu süre içinde bölgedeki Ermeni kökenli vatandaşlarla bir dostluk bağı geliştirmiştir. Aram Andonyan'ın ifadesine göre insanlar Sultan Hamit yönetiminin gözünden düşen bu paşa ile iletişimden kaçınırken "Abdülhamit rejiminden en çok ıstırap çekenlerden Erzincanlı Ermeniler, aynı kaderi paylaşan paşayı bağırklarına bastılar. Karakterinin asaleti, yüksek ruh hasleti, onu o kadar sevdirmişti ki uzun ve sabırlı bir çalışma ile onu kaçırmak için bir plan hazırladılar" (Andonyan, 1975). Nazım Paşa'nın kaçış planı paşanın kılık değiştirerek Erzincan'ı terk etmesi ve Batum'a ulaşarak buradan Avrupa'ya giden bir vapura binmesi şeklinde tasarlanmıştır.

1908 Haziran'ında, 24 Temmuz 1908'deki II. Meşrutiyet'in ilanından takriben bir buçuk ay evvel icraya konulan bu planın ilk aşaması Nazım Paşa'nın asker uniformalarını çıkararak bir dilenci kılığına girmesiyle başlamıştı ("Beggars Becomes Minister", 1909). Planın ikinci aşaması Batum'a varmak için Karadeniz kıyısındaki liman şehri Trabzon'a gitmekti (Andonyan, 1975). Ancak Trabzon limanı, daha önce de Erzincan sürgünlerinin bu liman yoluyla kaçmış olmalarından ötürü oldukça sıkı korunuyordu. Yıldız'ın ve Dahiliye Nezareti'nin adamları limanda kol geziyor ve sıkı bir evrak takibi uyguluyorlardı (Süleyman Şefik, 2004). Bu yüzden Nazım Paşa gibi önemli ve tanınan bir şahsın Trabzon üzerinden memleketi terk ederek yurt dışına çıkması uygun değildi. Bu nedenle Nazım Paşa buradan gemiye binmeyecek ancak kayıklarla Sohum'a geçirilecekti. Paşa'nın Trabzon üzerinden firar etmesinin çok önemli başka bir sebebi daha vardı. Orada binbaşı rütbesiyle görev yapmakta olan, Nazım Paşa'nın her türlü özel ve tartışmalı işinde ismi öne çıkacak olan Safvet Bey'dir (Andonyan, 1975).

Safvet Bey, Nazım Paşa'nın hayatında çok önemli bir yere sahiptir. Erzincan'dan firarında, Bağdat Valiliği'nde, Harbiye Nazırlığı sırasında yanında hep Safvet Bey vardır. Örneğin Nazım Paşa, Bağdat'a atanırken genel uygulamanın aksine kendisine istediği askeri ve mülki memurları da beraberinde bölgeye götürme ya da tayin ettirme yetkisi verilmiştir (BOA, BEO.3668/275037). Safvet Bey de Nazım Paşa'nın bölgeye götürdüğü askeri erkan arasındadır. Hatta çeşitli tartışmalara sebep olan Barzan Kuva'y-ı Takibiyesi'ne de Nazım Paşa'nın güvenilir adamı Safvet Bey kumanda edecektir (BOA, nr. DH.MUI. 1-11/5). Nazım Paşa 1912 Temmuz'unda Harbiye Nazırlığına atandığında İstanbul'un asayışı ve önemli siyasi meselelerin takibinde çok önemli bir makam olan İstanbul Muhafızlığı'na yine Safvet Bey'i getirecektir ("Bağdat Yaranı: Daha Doğrusu Nazım Paşa'nın Bendegâni", 1912). Bir dönem Basra Valiliği yapan ve bu sırada Nazım Paşa ile teşrik-i mesaisi bulunan Süleyman Nazif Bey'in Safvet Bey'le alakalı şu satırları oldukça dikkat çekicidir.

"Nazım Paşa'nın (...) icraat-ı müşevveşede başlıca vasıtalarından biri o vakit binbaşı bulunan ve bilahare kendi Harbiye Nezaretinde kaymakamlıkla İstanbul Merkez Kumandanlığına tayin edilmiş olan mahut Safvet idi. Safvet, Nazım Paşa'nın vefatından sonra da boş durmamış ve daima her tarafta ve bilhassa Irak ve El-Cezire kıtalarında fitne ve fesat ihdas etmeye çalışmıştı" (Süleyman Nazif, 1927).

İşte Nazım Paşa'nın Erzincan'dan firarı sırasında dahil olduğu 5 kişilik kfile adı geçen Safvet Bey'le buluşmak için ana yoldan uzak tali yolları kullanarak ve gece yol alarak Trabzon'a doğru ilerliyordu. Nazım Paşa'yı kaçırmak isteyen Ermeniler önce Trabzon'a giderek Safvet Bey'le plan yapmışlar ve Safvet Bey'in yanlarına verdiği iki Laz rehber ile Erzincan'a dönmüşlerdi. Nazım Paşa'nın kafilesinde bu iki rehber haricinde yine Erzincan'a sürülmüş bir subay ve aynı zamanda Nazım Paşa'nın yakın dostu Müşir Deli Fuat Paşa'nın yeğeni Asaf Bey ile Suren Sarafyan adında bir Ermeni bulunuyordu. Nazım Paşa'nın Trabzon'a yolculuğu 7 gün ve 7 gece sürmüştü ve Trabzon'a 4 saat mesafede kendilerini bekleyen Safvet Bey'le buluşmuşlardı. Trabzon'da askeri görevi bulunan Safvet Bey firari kafilenin şehre girmesini sağlamıştı (Andonyan, 1975).

Nazım Paşa'nın firarı fark edildiğinde Erzincan'da önemli bir askeri hareketlilik başlamıştı. Birçok askeri ve sivil görevlinin bulunduğu ordu merkezinden böylesi önemli bir sürgünün firar etmesi şaşkınlık yaratmıştı (Andonyan, 1975). Böyle durumlarda Sultan II. Abdülhamit yönetimi firarın içerideki askeri yapılardan yardım almadan gerçekleştiremeyeceğini düşünür, olası durumlarda görevli askeri erkânı firariye yardım etmekle itham edebilirdi (Süleyman Şefik, 2004). Zeki Paşa hemen sıkı

tedbirler almış, bazı Ermenileri sorguya çekmiş ve Nazım Paşa'yı aramak üzere atlı bir birliği seferber etmişti. Ancak ara yolları kullanarak gözden uzak kalan ve Safvet Bey'in desteği ile izini kaybettiren Nazım Paşa, Trabzon üzerinden kayıklarla Sohum'a ulaşmış ve burada düzenlenen sahte pasaportlarla Batum'a geçirilmişti. Nazım Paşa burada bir süre Ermeni dostlarının yanında ve İngiliz Sefareti'nde ikamet etti. Daha sonra bir Mesajeri vapuru ile İstanbul'a doğru yola çıktı. Aram Andonyan'a göre Nazım Paşa İstanbul'a vardığında takvim 26 Temmuz 1908'i gösteriyordu ve II. Meşrutiyet ilan edilmişti. Nazım Paşa'nın bir vapur ile İstanbul'a geldiğini haber alan dostları ona bu durumu bildirip kendisini karaya çıkmaya ikna ettiler (Andonyan, 1975). Ancak Şehbal'de yer alan "Merhum Nazım Paşa'nın Kendi Tarafından Yazılmış Olan Tercüme-i Hali"nde Nazım Paşa Batum'da bir süre İngiliz Konsolosluğu'nda ikamet ettiğini ve burada iken II. Meşrutiyeti haber aldığını ve İstanbul'a doğru yola çıktığını yazar (Nazım Paşa, 1328). Bununla beraber Aram Andonyan, Nazım Paşa'nın İstanbul'a varışına dair 26 Temmuz 1908 tarihini vermiş olsa da İstanbul basınının iki önemli gazetesi Tanin ve İkdam'a göre bu tarih 3 Ağustos 1908'dir (Tanin Gazetesinde Başlıksız Haber, 1908; "Nazım Paşa", 1908).

Nazım Paşa'nın 1902 yılının Mart ayında başlayan ve 1908 Haziran ayındaki firarına kadar süren Erzincan sürgünü hayatında altı buçuk yıl gibi önemli bir süreyi teşkil etmiştir. Fransa'da öğrenim görmüş, ülkeyi çeşitli askeri diplomatik misyonlarda temsil etmiş, Ayastefanos ve Berlin Anlaşmaları gibi ülkenin kaderini doğrudan etkileyen olayların içindeki aktörlerden biri olan Nazım Paşa 1902'deki sürgünden dolayı rütbeleri de söküldüğü için bu altı buçuk seneyi basit bir asker mesabesinde geçirmiştir. Erkan-ı Harbiye sınıfından mezun olduğu 1873 yılından itibaren devamlı yükseliş ve itibarla geçen, nihayetinde Feriklik rütbesine kadar ulaşan bir askeri kariyerden sonra Nazım Paşa'nın ailesinden uzakta, rütbesiz ve maaşından da yoksun bir şekilde Anadolu'da bir ordu merkezine sürülmesi kariyerindeki önemli bir sekte ve muhtemelen şahsi hayatı için bir buhran olmuştur.

9. Sonuç

Nazım Paşa'nın 1873-1908 arasındaki askeri hayatına genel anlamda göz gezdirildiğinde kendisinin daha çok askeri diplomasi ve ordu dahilinde idari konularda görev yaptığı göze çarpar. Nazım Paşa'nın yegâne harp tecrübesi 93 Harbi'nde Rusçuk ve Niğbolu'da bulunduğu sırada katıldığı harekâtlardır. Yine bu harekâtlarda Recep Paşa'nın kurmay heyetinde çalışmış ve harp sahasında kurmay tecrübesi edinmiştir. Ancak bu tecrübe sınırlı bir zaman zarfında gerçekleşmiş ve bu ordunun harekâtı kısa zaman içinde bir bozguna dönüşmüştür. Nazım Paşa daha

sonra Ayastefanos ve Berlin Anlaşmalarında ülkeyi temsil eden heyetin içinde bulunmuştur. Bu önemli görevin akabinde belirli sürelerle çeşitli komisyonlarda ve idari işlerde görev almıştır. Bu dönemde önemli bir süre Erkan-ı Harbiye-i Umumiye’de çeşitli dairelerde çalışmıştır. Erkan-ı Harbiye Dairesi’ndeki aktif görevi ve bu makamın Osmanlı komuta kademesinin uğrak yeri olması nedeniyle iş başında iken ordudaki yüksek rütbeli subaylarla ilişki kurmuş olmalıdır. Aynı zamanda şehit bir müşirin oğlu ve Âli Paşa’nın damadı olması sebebiyle yüksek rütbeli subayların ilgisini kazanmış olması da kuvvetle muhtemeldir. Bu noktada “Elena Kahramanı” Müşir Deli Fuat Paşa ile olan ilişkisi gözden kaçırılmamalıdır. Nazım Paşa’nın kıta ve muharebe tecrübesinin azlığına karşında Ferik rütbesine kadar nasıl yükseldiği sorusunun cevabı bu ilişkilerde aranabilir.

Nazım Paşa’nın kendi yazmış olduğu tercüme-i halde ve MSB’deki dosyasında 93 Harbi tecrübesi haricinde başka bir çatışma tecrübesi veya kıta görevine rastlanmamaktadır. Aram Andonyan, Nazım Paşa’nın Goltz Paşa tarafından ‘Osmanlı Ordusunun en iyi generali’ olarak tanımlandığını söyler (Andonyan, 1975). Andonyan’ın bu ifadesi tarihsel anlamda pek de tutarlı gözükmemektedir. Zira I. Balkan Savaşı sırasında Goltz Paşa ve Ahmet İzzet Paşa tarafından yapılan harp planlarını rafa kaldırıp Goltz’un stratejileri ile taban tabana ters bir askeri harekât icra eden Nazım Paşa’nın (Ayışığı, 2013) askeri anlayışının Goltz Paşa ile pek de benzerlik taşımadığı hatta onun prensiplerine aykırı olduğu aşikârdır. Goltz Paşa’nın Türkiye’deki yakın çalışma arkadaşı Ahmet İzzet Paşa, Nazım Paşa’nın yeni askeri doktrinlere vukufiyetinin bulunmadığını bu yüzden Balkan Savaşı öncesi seferberlik ilan olununca ciddi endişelere kapıldığını söyler (Furgaç,1992). Nitekim I. Balkan Savaşı’nda yaşanan hezimet Ahmet İzzet Paşa’nın görüşünün Andonyan’ın görüşünden daha gerçekçi olduğunu ortaya koymuştur. Aram Andonyan’ın bu abartılı ifadelerinin sebebinin Nazım Paşa’nın Ermeni tebaa ile dostluğu ve yakın ilişkileri olabileceği de ihtimalden uzak değildir. Nazım Paşa’nın herhangi bir alay, tümen ya da ordu seviyesindeki birliğe kumanda etmiş olmaksızın Genel Kurmay Başkanlığı dairesinde terfi almış olması kendisinin hayatı etüt edilirken her zaman hatırdan bulundurulması gereken bir konudur.

Kaynakça

A. CUMHURBAŞKANLIĞI OSMANLI ARŞIVI BELGELERİ

1 Mart 1913 tarihli Meclis-i Vükela Zabtı. BOA., MV, nr. 174/85.

Sulh görüşmelerine eşlik edecek heyetin refakatiyle görevlendirilenlere verilecek olan harcıraha dair 18 Şubat 1878 tarihli irade-i seniyye. BOA, İ.DUİT 763/62209, Lef 2.

Seraskerlikten Hariciye Nezareti'ne gönderilen 17 Nisan 188 tarihli tahrirat. BOA., HR. TH. 26/66, Lef 1.

Mehmed Şehab Bey ve Nazım Bey'e verilecek harcırahın tesviye usulüne dair 17 Haziran 1878 tarihli irade-i seniyye. BOA, İ.DH. 768/62598, Lef 2.

Hariciye Nezareti'nden Seraskerliğe gönderilen 9 Ağustos 1884 tarihli tahrirat. BOA, HR. TH. 52/20, Lef 3.

Hariciye Nezareti'nden Seraskerliğe gönderilen 29 Ekim 1884 tarihli tahrirat. BOA, HR. TH. 54/17, Lef 1.

Nazım Paşa'nın ita edilen nişanı takabilmesine dair 15 Kasım 1884 dair irade-i seniyye. BOA, İ.HR. 299/18951, Lef 3.

Umur-i Erkan-ı Harbiye Dairesi'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 29 Aralık 2885 tarihli tahrirat. BOA, HR. TH. 60/45, Lef 1.

Mabeyn-i Hümayun Başkatipliğince yazılan 2 Mayıs 1885 tarihli tahrirat, BOA, İ.DH. 949/75105.

Dersaadet Liman İdaresi tarafından yazılan 4 Ocak 1886 tarihli tahrirat, BOA, Y.PRK.ASK. 30/89.

Tebriz Başşehbenderliği'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 28 Şubat 1892 tarihli telgraf, BOA, HR. TO. 347/56, Lef 1.

Nazım Paşa'nın Bağdat Valiliği ve 6. Ordu Kumandanlığına atanmasına ve salahiyetlerine dair Sadaret'ten ilgili nezaretlere gönderilen 25 Ekim 1910 tarihli tahrirat. BOA nr. BEO 368/275037.

Divan-ı Harb-i Mahsus müdde-i umumisi Ferik Reşit Paşa tarafından tanzim olunan 6 Mart 1902 tarihli iddianame. BOA, Y.PRK.ASK. 179/85, Lef 1,2,3.

Sadaret'ten Dahiliye Nazırlığına yazılan 17 Mart 1911 tarihli tahrirat, BOA, BEO 3869/290148, Lef 3.

Sadaret tarafından ilgili bakanlıklara gönderilen ve Nazım Paşa'nın valilik yetkilerini bildiren 25 Ekim 1909 tarihli tahrirat, BOA, nr. BEO.3668/275037 Lef 1-2.

Akra Kaymakamı tarafından Musul Vilayeti'ne gönderilen 7 Haziran 1910 tarihli telgrafın 9 Haziran 1910 günü Musul Valiliği'nce Dahiliye Nezareti'ne gönderilen sureti, BOA, nr. DH.MUİ. 1-11/5, Lef 5.

B. MİLLİ SAVUNMA BAKANLIĞI ARŞİVİ BELGELERİ

Nazım Paşa'nın Künye Kayıt Bilgisi, MSB Arşivi, Birlik Defteri: 482, Sayfa No: 2 (3).

C. KİTAP, MAKALE ve TEZLER

Ahmet Muhtar Paşa. (1996). *Anılar: Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Sanisi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları/Tarih Vakfı.

- Ahmetnaj, M.(2011). *Berlin Kongresi ve Sonuçlarının Osmanlı Devleti ve Arnavutlar Üzerindeki Etkileri*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Uludağ Üniversitesi, Bursa.
- Andonyan, A. (1975). *Balkan Harbi Tarihi*. İstanbul: Sander Yayınları.
- Ayısığı, M. (2013). *Mareşal Ahmet İzzet Paşa: Askeri ve Siyasi Hayatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Eraslan, C., & Olgun, K. (2006). *Osmanlı Devletinde Meşrutiyet ve Parlamento*. İstanbul: 3F Yayınevi.
- Furgaç, A. İ. (1992). *Feryadım*. İstanbul: Nehir Yayınları.
- Gölpınarlı, A. (2015). *Melamiler ve Melamilik*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Görgülü, İ. (1993). *On Yıllık Harbin Kadrosu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi.
- İnal, M. K. (1955). *Son Hattatlar*. İstanbul: Maarif Yayınları.
- Jelavich, B. (2009). *History of the Balkans* (Vol. 1). Cambridge: Cambridge University Press.
- Kuneralp, S. (1999). *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839-1922)*. İsis Yayınları.
- Mehmet Arif. (1331). *Başımıza Gelenler*. Mısır: Maarif Matbaası.
- Mehmet Esad. (1310). *Mirat-ı Mekteb-i Harbiye*. İstanbul: Artin Asodoryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası.
- Mehmet Esad. (1996). *Sicil'i Osmani*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Mehmet Süreyya. (1308). *Sicil'i Osmani Yahut Tezkire-i Meşahir-i Osmaniye* (Vol. 1). İstanbul: İstanbul, Matbaa'y-ı Amire.
- Ministere De La Defence – Arme de Terre. (2014). *Serving a Common European Ambition*. Retrieved from <http://www.st-cyr.terre.defense.gouv.fr//index.php>
- Richmond, W. (2015). *The Circassian Genocide*. Londra: Rutgers University Press.
- Said Paşa. (2010). *İngiliz Said Paşa ve Günlüğü (Jurnal)*. İstanbul: Arı Sanat Yayınevi.
- Süleyman Nazif. (1927). *Yıkılan Müesseseler*. İstanbul: İlhami – Fevzi Matbaası.
- Süleyman Şefik Paşa. (2004). *Hatıratım Başıma Gelenler ve Gördüklerim - 31 Mart Vak'ası*. İstanbul: Arma Yayınları.
- Toros, T. Bir Türk Kadın Ressamının Dramı – Hale Asaf. *İstanbul Şehir Üniversitesi Taha Toros Arşivi*. nr.001583897010.
- Tugay, A. (1962). *İbret* (Cilt 2). İstanbul: Sucuoğlu Matbaası.
- Uzer, T. (1999). *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Uşaklıgil, H. Z. (2012). *Saray ve Ötesi*. İstanbul: Özgür Yayınları.
- Wetzel, D. (2014). *A Duel of Nations*. Wisconsin: The University of Wisconsin Press.

Yiner, A.(2006). *Müşir Recep Paşa'nın Askeri ve Siyasi Hayatı (1842-1908)*.Yayınlanmamış doktora tezi. İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

D. GAZETE HABERLERİ

4. sayfada yer alan başlıksız haber, Tanin, 5 Ağustos 1908, nr. 5.

“Active Operations”, The Hull Daily Mail, 16 Kasım 1885, nr. 42.

“A Pasha in Trouble”, The Beverley Recorder, 8 Mart 1902, nr.2515.

“Arrests in Constantinople”, The Daily News, 7 Mart 1902, nr. 17459.

“Bağdat Yaranı: Daha Doğrusu Nazım Paşa'nın Bendegânı”, Tanin, 17 Eylül 1912, nr.1443.

“Beggars Become Ministers”, The Daily News, 22 Şubat 1909, nr.19639.

“British Losses”, The Lancashire Daily Post, 18 Eylül 1896, nr.3105.

“Constantinople News”, The Scotsman, 10 Haziran 1878, nr.10886.

“Defeat of The Russians and Capture of Elena”, The Scotsman, 6 Aralık 1877, nr.10727.

“Defeat of Russians”, The Hereford Times, 19 Kasım 1853, nr.1118.

“Foreign Intelligence”, Aberdeen Journal, 28 Eylül 1853, nr.5516.

“Foreign Intelligence”, Dublin Evening Post, 25 Mart 1856, nr.94.

“Fuad Pasha's Fate”, The Aberdeen Journal, 6 Haziran 1902, nr.14781.

“Fuad Pasha Murdered”, The Leeds & Yorkshire Mercury, 13 Haziran 1902, nr.20029.

“Fuad Pasha's Sentence”, The Nottingham Evening Post, 7 Haziran 1902, nr. 7419.

“General Baker Pasha”, The Lichfield Mercury, 17 Mayıs 1878, nr.34.

“Marshall Fuad Pasha”, The Derby Daily Telegraph, 21 Mart 1902, c.46, nr.6971.

“Nazım Antel'in Vefat İlanı”, Cumhuriyet, 4 Ocak 2000.

Nazım Paşa, İkdam, 4 Ağustos 1908, nr. 5098.

“Nazım Pasha”, The Press, 15 Kasım 1912, nr.14513.

“Nazım Pasha's Career”, The Yorkshire Post, 25 Ocak 1913, nr.20467.

“Notes of the Week”, The Bucks Herald, 30 Haziran 1877, nr.2369.

“Our Artist's Note at Capture of Elena”, The Graphic (Illustrated Weekly Newspaper), 19 Ocak 1878, c.17, nr.425.

“The Armies Before Constantinople”, The Western Daily Press, 27 Mayıs 1878, c.40 nr.6241.

“The Berlin Congress”, The Monmouthshire Merlin, 14 Haziran 1878, nr. 2555

“The Congress”, The Bristol Mercury, 19 Haziran 1878, nr.89.

“The Sultan's Alarm”, The Daily News, 18 Mart 1902, nr. 17408.

“The Russo-Turkish War”, Sheldrake’s Aldershot Military Gazette, 12 Mayıs 1877, nr. 916.

E. TBMM ZABIT CERİDELERİ

TBMM Zabıt Cerideleri, 12 Nisan 1924, Cilt: 8/1, İçtima Senesi: 2, Devresi:2, 35. İçtima, s.570